

Korunk nyelvtudományának történeti háttere és jellemzői

Bañcerowski Janusz professzor a Nyr. egyes számaiban hosszabb ideje folyamatosan ismerteti és jellemzi a nyelvtudomány különböző irányzatait, azok eredményeit és a velük kapcsolatos problémákat, további lehetőségeket. *A nyelvtudomány paradigmái* (2001) c. cikkében azt mutatja be, hogy az alapvető nyelvtudományi irányzatokban hogyan érvényesül a tudományos kutatások négy fő paradigmája, amelyeket T. S. Kuhn fogalmazott meg. Ezek az **indukcionizmus**, a **verifikacionizmus**, a **falszifikacionizmus** és a **posztmodernizmus**. Én e cikkhez kapcsolódva kissé más nézőpontból vizsgálom nyelvtudományunk jellemző sajátosságait.

1. A nyelvtudomány születése. Egy önálló tudományágról akkor beszélhetünk, ha annak van önálló kutatási területe, önálló elmélete és önálló módszere.

1.1. A nyelvtudomány a XIX. sz. elején jelent meg. A főiskolán úgy tanultam, hogy a nyelvtudomány a tudományoknak viszonylag fiatal ága, amely a XIX. sz. első negyedében F. Schlegel (1808), Fr. Bopp (1816), J. Grimm (1819) munkáiban a történeti összehasonlító nyelvészet megjelenésével jött létre, mivel ekkor vált el a nyelvtudomány a logikától és a filozófiától, s így lett önálló kutatási tárgya, módszer és elmélete. Bañcerowski professzor is úgy véli, hogy „a tudományos lingvisztika [...] a történeti összehasonlító kutatások elterjedésével veszi kezdetét a XIX. században” (7). Ebben az időben a tudományban uralkodó paradigma az **indukcionizmus** volt, amelynek keretében funkcionált a nyelvészet is, de hatottak rá az akkori filozófiai irányzatok is: a pozitívizmus, az evolucionizmus, a pszicho-logizmus, a biologizmus és a historizmus (8). Vagyis mégsem volt olyan önálló az a tudomány elméleti és módszertani tekintetben. Ami pedig a tárgy önállóságát illeti, Bañcerowski professzor e vonatkozásban is kételyeket támaszt, amikor megállapítja, hogy „gyakran több tudomány foglalkozik ugyanazzal a valóságos objektummal, de más és más szempontból” (2).

1.2. A nyelvtudomány kezdetei az ókorban keresendők. Bañcerowszki Janusz hangsúlyozza, hogy „a tudományban maga az összehasonlító módszer korábban is ismert volt, és alkalmazták is. Összehasonlították az állatokat, növényeket, államokat, népeket, szokásokat, vallásokat stb. A tudomány végső céljának tekintette a valóság rendszerezését a hasonlóságok és különbségek figyelembevételével” (7). Mindezek alapján azokkal kell egyetértünk, akik szerint a nyelvtudomány az ókorban, i. e. 3–4. évezredben Mezopotámiában a sumér nyelv tanulmányozása, Kis-Ázsiában és Egyiptomban az ékírás elterjesztése, Indiában a szanszkrit nyelv normáinak a védák szövegei értelmezése céljából történő meghatározása (Panini i. e. 5–4. sz. táján szimbólumokat is használva leírja a szanszkrit nyelv hangtanát, alaktanát, morfológiáját, szóképzését és elemi mondattanát), továbbá Kínában a szavak és a hieroglifák viszonyának a vizsgálata során kezdett kialakulni. Az ókori Görögországban egyrészt a nyelvnek mint a megismerés eszközének (a név és a tárgy kapcsolata, a nyelv eredete), másrészt a szófajoknak, nyelvtani kategóriáknak és az írásjeleknek oktatás céljából történő tanulmányozása került előtérbe. Az európai nyelvtudomány a középkori VI. században görög–latin hagyományok alapján az úgynevezett **trivium** keretében formálódott. (A trivium a középkori hét szabad művészet tanításának alsó foka, amely a nyelvtant, a szónoklatot és a dialektikát ’logikát és filozófiát’ foglalta magában.) Robins R. H.: *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe...* (1951) és Bursill-Hall G. L.: *Speculative grammars of the Middle Ages* (1971) c. munkái már a címükkel arra ösztökélnek, hogy a nyelvtudomány és

a történeti összehasonlító nyelvészet kezdeteit válasszuk el egymástól. Bańcerowski Janusz (6) ismerteti T. S. Kuhn sémáját a tudomány fejlődési menetét illetően (*előtudomány* → *valódi tudomány* → *válság* → *forradalom* → *új valódi tudomány* → *új válság*), amelyből kitűnik, hogy minden új irányzat magát tekinti a valódi tudomány monisztikus képviselőjének. Így volt ez a strukturalista és generatív nyelvleírások esetében is. Vö. például „a matematikai nyelvészet a nyelvtudomány koronája”. A tények alapján az ilyen „egyeduralkodói” nézeteket nem olyan nehéz falszifikálnunk.

2. A nyelvtudomány tárgya. Az ÉKsz. meghatározása alapján ’nyelvtudomány’ v. ’nyelvészet’, illetve ’lingvisztika’ „a nyelvvel általában v. valamely nyelvvel, nyelvcsaláddal foglalkozó tudomány”. A ’tudomány’ pedig „a természet, a társadalom és a gondolkodás objektív összefüggéseiről szerzett igazolható ismeretek rendszere”. A Ju. N. Karaulov (1997) szerkesztette terminológiai szótár szerint „a nyelvtudomány tárgya a nyelv valamennyi tulajdonsága és funkciója, működése és történeti fejlődése”. Az egyes korok nyelvtudományának a tárgya azonban koronként változó: a nyelvnek különböző vonatkozásai kerülnek előtérbe és képezik a kutatás tárgyát. Az e téren jelentkező változások jellemzői az **expansionizmus**, az **interdiszciplinaritás**, a **redukcionizmus** (vö.: E. Sz. Kubrjakova 1995: 207–30, V. Z. Demjakov 1995).

2.1. Expansionizmus. Az expansionizmus jellemző sajátága a nyelvtudományban az, hogy a nyelv különböző aspektusai fokozatosan váltak a nyelvtudomány tárgyává, illetőleg amit előzőleg kizártak a nyelvtudományból, az később a nyelvtudomány „egyeduralomra” jutott témája lett. A történeti összehasonlító nyelvészet központi magva a **hangtan** s azon belül a hangtörvényeken alapuló összehasonlítások voltak. A későbbiekben a hangtantól a nyelvtudomány eljutott a leíró fonológiához (fonemikához), a mondattantól a morfológiához, majd a szó-szemantikához és a szópragmatikához, a mondattantól a szövegtanhoz, a szószemantikától egyrészt a morfémaszemantikához és a morfémán belüli jelentéselemekhez (a szemákhoz), másrészt mondat- és szövegszemantikához és pragmatikához, az írott nyelv leírásától a beszélt nyelv tanulmányozásához, a megnyilatkozásoktól a beszédaktus-elmélethez, az egyes nyelvek leírásától a kontrasztív, összevető és tipológiai nyelvészethez. A nyelvtudomány hatókörének a kiterjesztéséhez sorolhatjuk a „kisnyelvek” jellemzőinek a bevonását az elméleti kutatásokba, a kognitív nyelvészet létrejöttét stb.

2.2. Az interdiszciplinaritás korunk szinte valamennyi tudományágában jelentkezik. Két fő típusa lehetséges: az egy tudományágon belüli átmeneti jelenségeket vizsgáló diszciplínák (mint például a **morfológia** és a **morfoszintaxis**) és a nyelvtudománynak más tudományágakkal határos kutatási területei, amelyek a nyelvészet további expanzióját jelentik. Ezeket általában az **alkalmazott nyelvészet**hez sorolják. Ilyenek például a szótártan, a fordítástan, a stilsztika, az információelmélet. A *pszicholingvisztika*, *matematikai nyelvészet* elnevezések azt sugallják, hogy ezek az interdiszciplináris tudományágak is elsősorban a nyelvészethez tartoznak, de számomra elképzelhető lenne például egy *lingvisztikai pszichológia*, *nyelvészeti matematika* elnevezés is. Mint érdekességet említem meg, hogy egy időben a szegedi egyetemen Kalmár László matematikus professzor tartott egy strukturalista nyelvészeti kurzust az érdeklődő nyelvészek részére, később pedig az általános nyelvészeti tanszéken az úgynevezett Montague Grammar választható tárgyként szerepelt, amelyet maga Montague a matematika egyik ágának tekintett. Egyetértek E. M. Brejdo (1996: 229) azon kijelentésével, amely szerint „a nyelvészetnek a matematikára történő kiemelkedő irányultsága aligha lehet termékeny, mivel a matematika ismeretszerzési módja teljesen unikális”. A nyelvészet empirikus, a matematika pedig a logikával és filozófiával együtt racionális tudomány.

Az ókortól kezdve napjainkig megoldatlan feladatot jelent a logika és a nyelvtudomány - közötti határok megvonása. A **logikai nyelvészet** nem interdiszciplína, hanem a nyelvtudományon belüli irányzat, a nyelvi jelenségek logikai megközelítésű leírása. A logikán belül is többféle ágazat létezik. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovolszkij szerkesztette angol–orosz nyelvészeti és szemiotikai terminológiai szótár (1996: 353) nyelvészeti szempontból a következő 21 irányzatot tartja megnevezésre méltónak: *autoepistemic logic*, *binary logic*, *causal logic*, *classical logic*,

epistemic logic, formal logic, many-valued logic, mathematical logic, modal logic, narrative logic, natural language logic, natural logic, non-classical logic, non-monotonic logic, precedent logic, predicate logic, propositional logic, question-answering logic, spatial logic, temporal logic, two-value logic. N. D. Arutjunova (1990: 273–4) a logikai megközelítésű leírásoknak a következő jellegzetességeit sorolja fel: 1) gnoszeológiai problémák tárgyalása, 2) a nyelvi univerzálék feltárása, a nemzeti sajátosságok háttérbe szorulása, 3) a nyelvi formáktól független elemzési elvek kidolgozása, 4) a szinkrón leírások favorizálása, a diakrónia elhanyagolása, 5) a szintaxis és szemantika elsőbbsége, 6) a nyelvi kategóriák tartalmi megközelítésének a hegemóniája, 7) az egyes nyelvekben található specifikus nyelvi kategóriákat az univerzális kategóriákhoz viszonyító meghatározás, 8) a mondatban burkoltan kifejezett implicit kategóriák felismerése. Logikai fogalmak nélkül a nyelvészet nem létezhet. Felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a nyelvészet számára a nyelvi jelenségek elemzésében, ha nem feledkezünk meg nyelvész mivoltunkról és a nyelvi struktúrák nyelvtudományi meghatározó szerepéről. M. V. Vszevolodova professzor (2000: 75) hangsúlyozza, hogy a nyelvtudományi kategóriák ontológiai, gnoszeológiai és lingvisztikai aspektusok szimbiózisa. A SZAB székházában 2002 decemberében Maleczki Márta kandidátus *Vannak-e logikai alany nélküli állítások* (vö. 1999, 2002) c. előadásában P. Geach 1968, S. Kuno 1972, W. A. Ladusaw 1994, J. Perry 1998, François Recanati 2002, Pieter Deuren, A. M. Capretta, V. Geuvers 2001 munkái alapján olyan logikai nyelvet ismertett, amelyben a természetes nyelvek propozícióformálása kategorikus és thetikus ítéletek formájában történik. A kategorikus ítéletek jól azonosítható logikai alanyról (individuumról) állítanak egy tulajdonságot: *Minden ember halandó; Johanna sakkozik; A macska a szőnyegen van.* A thetikus ítéletekben nincs azonosítható logikai alany, logikailag analízátlan leírások nem állítanak vagy tagadnak valamilyen tulajdonságot egy (vagy több) azonosítható entitásról, hanem egyszerűen bevezetnek (prezentálnak) egy objektumot (*Vendég érkezett; Bejött egy cica; Itt jön Rudolf; Egy ismeretlen álldogál a kertkapuban*), vagy az eseményre mint egészre utalnak (*Villámlik; Meleg van; Késik a vonat; Kigyulladt az iskola*). Ebből a logikai osztályozásból és elemzésből a nyelvészeti szempontok, de még a klasszikus attributív logika elvei is teljesen kiszorultak. *A macska a szőnyegen van* mondat alanyát például egyáltalán nem tekintem „jól azonosíthatónak”. Ez inkább valamilyen *játék macska v. porcelán macska* lehet. Az előadó számomra körülményesnek, nyelvészetiellenként ellentmondásosnak tűnő logikai okfejtéssel bizonygatta, hogy minden kijelentésben, többek között a *Villámlik* mondatban is van logikai alany, amivel teljesen egyetérték. A nyelvészetben ugyanis már elég régen megkülönböztetik az alany-állítmányi viszonyok explicite és implicite történő kifejezését. Az explicite történő kifejezésen azt értik, hogy a grammatikai alany külön szóval fejeződik ki. Az inkorporáció lehetőségéről a nyelvészetben közel 200 éve tudunk (vö. Pete 1997). Újabban ugyanezt a jelenséget a szemantikai szerepek minimalizálása keretében tárgyalják. A *Nem írok, nem olvasok olaszul* mondatban a logikai és nyelvtani alanyt a személyragok lényegében explicite jelölik. A *Villámlik* mondatban ezt a tömorféma szintén explicite jelöli. Ezért használjuk ezeket a „személyteleneknek” nevezett mondatokat csak egy. sz. 3. személyben, mivel minden főnév, ha nem megszólításra használjuk őket, csak harmadik személlyel rendelkezik. Olyan „személytelen” ige pedig nincs, amelynek tövében a főnév többes számban lenne. A személytelen használat mindjárt megszűnik, ha a *villám* fogalom többes számára van szükségünk vagy pedig átvitt jelentésben használjuk az igét. Vö.: *Villámok cikáztak és dörgött az ég; Villámlott a szeme a haragtól; „Csillámlik [...], villámlik a fényes acél patkó”* (Arany). A nyelv számára teljesen közömbös logikai elméletek és fogalmak a nyelvtudományban nem mindig lesznek termékek. A nyelv például teljesen közömbös egy állítás **igaz** vagy **hamis** voltával szemben. Ha ez nem így lenne, akkor lehetetlen lenne hazudnunk (vö.: „*Költő hazudj, de rajt ne kapjanak!*” Arany János). Egy mondat lehet értelmes vagy értelmetlen. A *Franciaország királya kopasz* mondat nem hamis, hanem értelmetlen, mivel Franciaországnak nincs királya. Spanyolország királya vonatkozásában viszont ez az állítás lehet igaz és hamis is, attól függően, hogy a király még nem kopasz vagy már az.

2.3. A redukcionizmus. A nyelvészetben egyedül a L. Bloomfieldhez és tanítványaihoz kötődő amerikai deskriptivizmus és a Chomsky-féle generativizmus képviseli ezt az irányzatot.

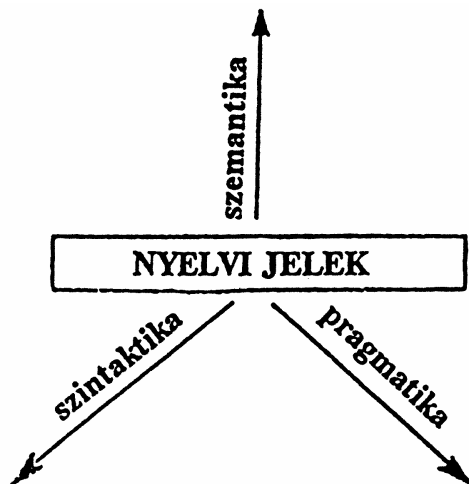
3. Az elmélet és módszer összefüggése a nyelvtudományban. A nyelvészek egyik része elsősorban a módszerek dominanciáját és a megfelelő módszer alkalmazását tartja döntőnek a nyelvészeti kutatásokban, másik része pedig bármilyen kutatás és leírás előfeltételének tekint egy általános elméleti alapot, amely meghatározza a megfigyelt nyelvi tények regisztrálását, rendszerezését, általánosítását, magyarázását, kategorizálását és tipizálását (vö.: Ja. G. Tesztelec 2001: 469–78).

3.1. Nyelvtudományi elméletek. Az indukcionista történeti összehasonlító nyelvészet művelői egyedi szófejtések alapján eljutottak egy általános kutatási elmélet megfogalmazásához, amelyek segítségével sikerült megoldaniuk számos nyelvben az összehasonlító történeti fonetika és morfológia egyik problémáját a másik után. Ebben a korban jött létre W. Humboldtnek a nyelvnek és a gondolkodásnak a nép lelki világát, a naiv világképet tükröző elmélete, F. Schlegel és A. W. Schlegel elmélete a nyelvek morfológiai klasszifikációjáról, Saussure verifikációs jelemélete, a XX. században K. Bühler organonmodellje (gr. *organon* 'eszköz'), a prágai iskola funkcionális elmélete, a koppenhágai iskolában L. Hjelmslev glosszematikája, N. Chomsky generatív grammatikája stb. B. Delbrück (1842–1922) szerint egy nyelvész számára lényegtelen, hogy tudománya milyen elméleti alapokra épül, bármilyen elmélet alkalmas, az egyik elmületről a másikra történő átmenet nem okozhat problémát (Vö.: V. A. Zvegincev 2001: 19). A XX. század vége felé a nyelvészetben igen sok elmélet és irányzat jött létre. A nyelvészek egy része valósággal szenved a különböző elméletektől.

Az elmélet nélküli, pontosabban az elmélet szükségtelenségét megokoló lingvisztika fő képviselője L. Bloomfield, illetve a tanítványai által művelt amerikai **deskriptivizmus**, amely tisztán empirikus, a tartalom nélküli megnyilatkozások formájára támaszkodó, az elemek disztribúcióján alapuló mechanikus leíró nyelvészet. „Képviselői azt vallották, hogy a nyelvész feladata a nyelvi egységek felfedezése és osztályozása” (Bańczerowski 2001: 11). Ezt a nyelvészetet egyesek *taxonomikus*, mások pedig *hókusz-pókusz nyelvészetnek* nevezik. Igen érdekes, hogy István Kenesei, Robert M. Vago, Anna Fenyvesi *Hungarian c.* (1998) magyar nyelvtana a *Descriptive Grammars* kiadványsorozatban jelent meg. Ezzel kapcsolatban azonban tudnunk kell, hogy a sorozat szerkesztői egy 80 oldalnyi útmutatóban meghatározták az ilyen nyelvtanok elméleti alapjait és rendszerezését (Pete 1998). Én úgy látom, hogy egy leíró nyelvésznek bármilyen munkája megírásakor különböző elméletekre kell tekintettel lennie. Ilyen például a *funkcionalizmus*, az *antropocentrizmus*, az *explanáció*, a *jelemélet*, a *nyelv rendszer jellege*, a *tudományos kategorizáció* elvei.

3.1.1. A funkcionalizmus. A XX. század végére kiderült, hogy a tisztán formális leírásmód eljelentékteleníti a nyelvtudományt (vö.: R. Jakobson: „Linguistics without meaning is meaningless”), a nyelvészetet lehetetlen egzakt tudománnyá átalakítanunk. Ezt meggyőzően bizonyítják többek között a következő nyelvtanok is: *Strukturális magyar nyelvtan*, 1. Mondattan (1992), *Strukturális magyar nyelvtan* 3. Morfológia (2000). A funkcionalizmus azt jelenti, hogy a nyelv strukturális szerkezetei szoros kapcsolatban vannak az általa kifejezett jelentéstípusokkal. A Wierzbicka (1988: 1) felfogása szerint „a nyelv integráló rendszer, amelynek minden komponense jelentéstípusok kifejezését szolgálja”. A prágai iskolához kötődő funkcionális nyelvészet felfogása szerint a nyelvi rendszer funkcionális rendszer, amelynek minden eleme egy meghatározott funkciót tölt be. Én szükségesnek tartom, hogy funkción csak a grammatikai viszonyok jelentését értsük. A szemantikai, pragmatikai jelentéseket, a mondat aktuális tagolását (*functional sentence perspective*) nem sorolnám a nyelvi jelek szintaktikai funkciójához. Ch. Morris (1938) a szemiotikai jeleknek, így a nyelvi jeleknek is szintaktikai, szemantikai és pragmatikai aspektusait különböztette meg. Vö.:

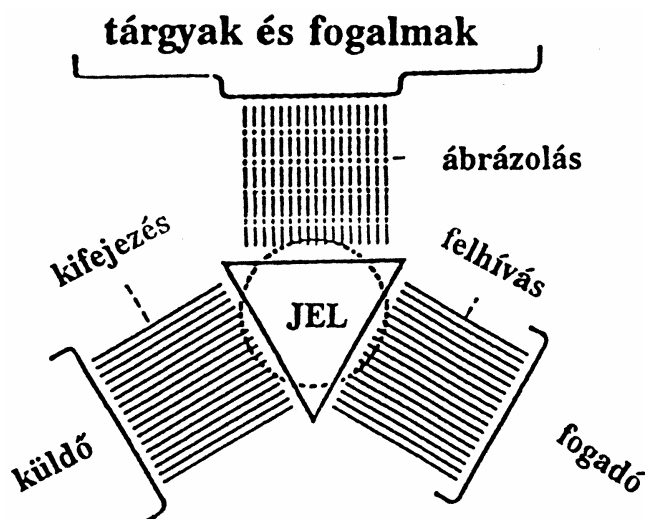
létező v. elképzelt valóság
(denotatív és konceptuális jelentés)

jelek egymás közti viszonya
(grammatikai jelentés és funkció)

beszélő → címzett, szituáció
(pragmatikai jelentés)

3.1.2. Az antropocentrizmus a nyelvészetben a beszéd egocentrikus voltának az elismerését jelenti, amit több nyelvtani kategória énközpontúsága, a mondat szerkezetének a minősége, a párhuzamos szerkezetek közötti választási kötelezettségnek, a beszélő nyelvi kompetenciájának a fontossága, a nyelvtudomány pragmatika elnevezésű ágának a kialakulása is megerősít. Karl Bühler (1934) kommunikációs eszköz modellje alapján P. V. Durst-Andersen (1995: 30–42) megkülönböztet **beszélőre**, **valóságra** és **hallgatóra** orientált nyelveket. Én ezt a megkülönböztetést merevnek érzem. Minden nyelvben megvan ez a hármas orientáció. A grammatikai kifejezőeszközök differenciáltsága az egyes nyelvekben e vonatkozásban azonban eltérő. Jobb, ha nyelvek helyett, első-sorban beszélőre, valóságra vagy hallgatóra irányuló nyelvi kategóriákat tartunk számon. Vö.:

K. Bühler Organonmodellje (1934: 28)

A beszélőre orientált nyelvekben (*speaker-based languages*) a beszélő közvetlen és közvetett érzékelésén és tapasztalatán nyugvó kijelentéseket nem egyformán fejezik ki. Ezzel utalnak arra, hogy a beszélő mikor vállal és mikor nem vállal felelősséget az elmondottakért. A németben

például a **kötómódot** használják, amikor a beszélő kételkedik az általa hallottak valódiságában, feltételezések, óhajok, kívánságok kifejezésekor, valamint a függő beszédben, vö.:

- Sie **lebe** hoch. Er tut, als **sei/wäre** er krank. Die Länge des Weges **sei** 20 km.
(Éljen sokáig! Úgy tesz, mintha beteg lenne. Az út hossza megvan 20 km is.)
- Uta sagte, sie **komme** morgen und **bringe** das Buch mit.
(Uta azt mondta, hogy holnap eljön, és elhozza a könyvet.)

A bolgárban az úgynevezett közvetítő módot használják olyan cselekvések leírásakor, amelyekről a beszélő nem közvetlenül szerzett tudomást. Vö.: *Иван излезе*. 'Iván elment'. – *Иван излязъл*. | *Иван бил излязъл*. 'Lehet, hogy Iván már elment'. A törökben a létige két különböző alakját (*güsel* / *güseldir*) használjuk, ha azt mondjuk, hogy 'Ma szép idő van' vagy pedig 'Istanbulban ma szép idő van'. Vö.: *Bugün hava güsel*. – *Istanbul'da hava güseldir*.

A valóságra orientált nyelvekben (*reality-languages*) vannak olyan kifejezőeszközök, amelyek egyértelműen utalnak arra, hogy egy bizonyos dolog, cselekvés a valóságban létezik vagy nem létezik. Vö. például az angolban: *It's raining again*. – *Do you think it will rain?* 'Ismét esik. – Lesz-e eső?' Durst-Andersen (1995) valóságra orientált nyelvnek tekinti az oroszot, mivel benne más nyelvektől eltérően talán (?) több nyelvi kifejezőeszköz utal a valóságos létre. Az oroszban például a határozatlan és a tagadó névmásoknak vannak olyan típusai, amelyeknek van referenciájuk, és olyanok, amelyeknek nincs. Vö.:

- **Кто-то** звонил тебе. – **Кто-нибудь** звонил тебе?
(Valaki telefonon keresett. – Telefonált neked valaki?)
- **Я ни с кем** не говорил. – Мне **не с кем** было поговорить.
(Senkivel sem beszéltem. 'Egy valakivel kellett volna'. – Nem volt kivel beszélgetnem.)

A hallgatóra orientált nyelvekben (*hearer-based languages*) a beszélő tekintettel van arra, hogy a hallgató már ismeri azt, amiről beszél, vagy ez számára teljesen új. A hallgatóra történő irányultság legfőbb kifejezőeszközei a **névelők**.

3.1.3. Az explanáció (ném. *Explanation*, ang. *explanation*) a deskriptivizmus azon nézetének a tagadásaként jött létre, amely szerint „*A mi dolgunk, hogy észleljük azt, ami van, a megmagyarázása nem feladatunk*”, vagyis jelenségek leírásán kívül törekednünk kell annak a megmagyarázására is, hogy mi miért van. Például *Miért csak 1. sz. 3. személyben használhatjuk a személytelen igét?* Magyarozatunk ereje (*explanatory power*) attól függ, hogy az mennyire pontosan tükrözi a lényegget, mennyire átfogó, egyszerű és elegáns. Givon (1984: 40–1) a magyarozatoknak 3 fő típusát különbözteti meg: 1) Nyelvi univerzálék és a nyelv szerkezeti felépítésének általános elveivel történő magyarozatok. Például: *Előjárószók csak azokban a nyelvekben vannak, amelyek birtokos szerkezeteiben a birtok megelőzi a birtokost*. Vö.: német: *das Buch der Jungen* – finn: *pojan kirja*, magy.: *a fiú könyve*. 2) A nyelvrendszer egyes szintjei belső szerkezeti felépítésük által determinált magyarozatok. Például: a magyarban az igék tárgyias ragozása 1. és 2. személyű tárgy esetében nem lehetséges, mivel ezek a tárgyak mindig határozottak, ezért semmi szükség határozottságukat jelölnünk.: *Péter szeret egy lányt/szereti Erikát/öt*. — *Péter nem szeret engem/téged*. Ugyanez vonatkozik az ikés igék ragozására is: *A tornaversenyen Péter mindenkit átugrik, engem azonban nem ugor át*. Ebből következik, hogy a tárgyias igék *Szeretlek* típusú ragozását is tárgyatlanként kell értékelnünk a *Szeretek egy lányt* ragozáshoz hasonlóan. E felfogást a ragok **-k** eleme is megerősíti. 3) Történeti magyarozatok. Ezekon kívül a magyarozatoknak egyéb típusai is lehetségesek. Például a körülírással értelmezések (elegáns '*finoman könnyed*' megoldás), bizonyító nyelvi példák, negatív változatok bemutatása (*Majd *megezik a fene*) stb.

3.1.4. A jelemélet. Saussure bilaterális verifikációs jelemélete a strukturalista nyelvleírásban unilaterálisra redukálódott, más irányzatokban viszont trilaterális, tetralaterális, pentalaterális felfogássá alakult át (Pete 2002).

3.1.5. A nyelv szerkezete és rendszere. Szerkezetén (struktúrán) a nyelvi elemek belső felépítését értjük. A *tanító* szó például három morfémából áll: *tan-ít-ó*. A nyelvi **rendszert** szintekre történő tagolódás és az egyes szintek elemeinek rendszer jellegű összefüggései jellemzik.

a) Nyelvi szintek, nyelvi egységek. A nyelvi szintek a nyelv általános rendszerén és szerkezeti felépítésén belüli alrendszerek. Mindegyik szint egynemű nyelvi egységek összessége. A nyelvi rendszeren belül **alsó** és **felső** szinteket különböztetünk meg. A nyelvi rendszer szerkezetének **alsó** szintjét a **hangalak** és az **írásos alak** (vagyis a jelölő) egységei képezik. Ezek formával és funkcióval rendelkeznek. A nyelv szerkezete felső szintjét a jelölt egységei adják. Ezeknek formájuk (hang-alakjuk, írott alakjuk) és jelentésük van. Vö.:

A felső szint egységei: szövegszint, mondatszint, szó szerkezetszint, lexémaszint, morfémaszint.

Az alsó szint egységei: 1) a hangalak szintje: a) lineáris egységek: a hang, a fonéma, a szótag, a fonematikai szó, az ütem, a frázis; b) prozódiai egységek: a hangsúly, az intonáció, a szünet, a hangzósság, a hangerő, a hangmagasság, a hanghosszúság, a hangszín, a ritmus; 2) az írott alak szintje: a) főjelek: graféma, sillabogramma, logogramma, piktogramma; b) kiegészítő jelek: írásjelek, egyéb jelek.

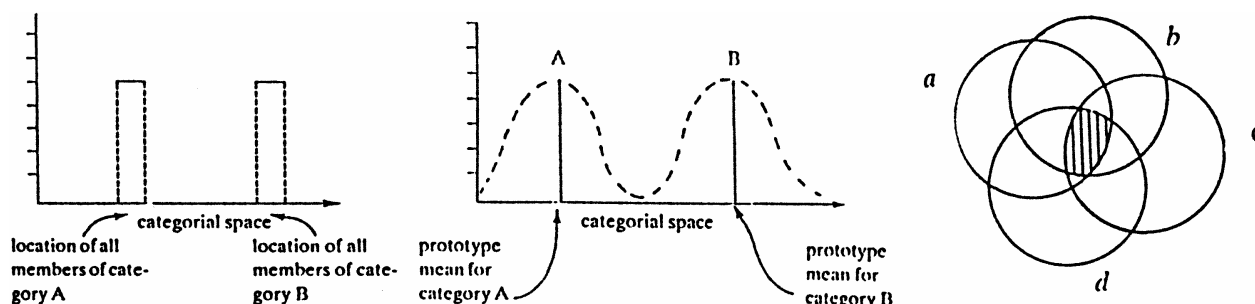
A nyelvészet expanzióját, a nyelvi szintek leírásának a bonyolultságát kiválóan mutatja be Balázs Géza *Külső nyelvészet az informatika korában* c. cikke (1998: 324–37).

b) Az egyes szintek nyelvi egységeinek rendszer jellegű összefüggése. A nyelvi rendszerben az elemek **hierarchikus**, **szintagmatikus**, **paradigmatikus** és **derivációs** összefüggését különböztetjük meg.

A hierarchikus rangsor a nyelvi szintek eszköz jellegében, az alá- és fölérendeltségi viszonyban, a központi maghoz vagy a perifériához való tartozásban jelentkezik. Az **eszköz** jelleg abban nyilvánul meg, hogy az alacsonyabb nyelvi szintek egy magasabb nyelvi szint egységeinek a képzésére szolgálnak, a magasabb nyelvi szint pedig az alacsonyabb nyelvi szint egységeire bontható. A morfémák például szavakat hoznak létre, maguk pedig fonémákra bonthatók. A nyelvi egységek különböző csoportjaiban egyes elemek a csoport **központi magjához**, mások pedig a **perifériájához** tartoznak. Így például a **számkategória** érvényesülése szempontjából a központi maghoz a megszámlálható tárgyakat jelölő főnevek tartoznak (*asztal*), a csak egyes (*tej*) és csak többes számban (*lakásviszonyok*, *mindenszentek*, *aprószentek*, *Alpok*, *Kárpátok*, *Dardanellák*, *háromkirályok*) használatosak viszont a perifériához. **A szintagmatikus összefüggések** a nyelvi elemek egymás utáni (gyakran szomszédos) **lineáris** kapcsolódási lehetőségei. Például: *tan-ít-ó*, *levelet ír barátjának*. A szintagmatikus összefüggésekben a nyelvi elemek **valenciája** érvényesül. A szintagmatikus viszonyok alapján a nyelvi jelek egymással kapcsolódhatnak, de egymást nem helyettesíthetik. **A paradigmikus összefüggések** a nyelvi elemek hasonló **jelentése** vagy **hangzása** alapján létrejövő **asszociációs** kapcsolatok. Ilyenek például a főnevek esetei, a melléknevek fokai, a szinonimák, antonimák közötti viszonyok, amelyek olyan nyelvi elemeket kötnek össze, amelyek egymással felcserélhetők, de együtt nem használhatók: **A könyv az asztalon, az asztal alatt van. – A könyv az asztalon van. | A könyv az asztal alatt van.* **A derivációs** összefüggések egyik nyelvi egységnek egy másiktól való képzésére vagy levezetési lehetőségére utalnak: *Az anya fésüli a lányát → Az anya fésü-l-köd-ik.*

3.1.6. A tudományos kategorizáció elvei. A platóni és arisztotelészi klasszikus kategorizáció elvei szerint a kategóriák tagjainak egyenrangúaknak kell lenniük, a kategória minden ismérvének a kategória minden egyedében meg kell lennie, a kategóriák határai élesek, mivel az egymást keresztező ismérvek megléte tilos. L. Wittgenstein (1953) és mások kategorizációs elvei szerint a kategóriák határai elmosódottak is lehetnek, mivel a kategóriák ismérvei a kategóriák perifériáján

keresztezhetik egymást. A kategóriák egyedei ismérveinek sem kell feltétlenül azonosaknak lenniük, elegendő a „családi hasonlóság” megléte. A kognitív szemantikában a kategórián belül a prototípusoknak vannak invariáns (‘változatlan’) ismérvei. (Vö.: T. Givon 1984: 14):

Platón és Arisztotelész kategorizációja: az A és B kategória határai élesek

Wittgenstein kategorizációja: az A és B kategória határai elmosódottak

a kognitív szemantika: centrumban a prototípus

3.2. Nyelvtudományi módszerek. A legelterjedtebb nyelvtudományi módszerek az **önmegfigyelés**, **megfigyelés**, **anyaggyűjtés**, (vö.: Krongauz 2001: 92–103).

3.2.1. Az önmegfigyelés a legrövidebb útja egyik vagy másik hipotézis ellenőrzésének, ugyanakkor a legnagyobb mértékben szubjektív: saját nyelvérzékünk nem egyezik mások nyelvi kompetenciájával. Egyébként is a nyelvérzék mesterséges körülmények között (**in vitro**) rosszul működik, a kutató saját elképzeléseinek a rabjává válhat. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a hosszas gondolkodás tompítja a nyelvérzékét. Vö.: *A macska a szőnyegen ül/fekszik – A macska a szőnyegen van.*

3.2.2. Anyaggyűjtés, cédulázás. Ezt a módszert a nyelvtudomány legobjektívabb módszerének tekintik, mivel a nyelvet így **in vivo** körülmények között tanulmányozhatjuk. Az összegyűjtött anyagot **korpusznak** nevezik. A korpusznyelvészet (másképpen cédulázó nyelvészet) a múlt század 70-es éveiben terjedt el az amerikai indián nyelveket leíró deskriptív nyelvészet hatására. Virágzása összefügg a számítógépek elterjedésével, amelyek lehetővé tették a szövegek gépi feldolgozását és a szükséges példák keresését. Wittgenstein szerint egy nyelvi egység jelentése annak a használata. A számítógépes feldolgozás lehetővé teszi, hogy megkeressük mindazokat a kontextusokat, amelyekben az adott nyelvi egység előfordul. A leírtakban sem minden egyformán helyes és fontos azonban egy elmélet szempontjából. A korpusznyelvészet hatékonysága növekszik, ha azt kiegészítjük más módszerekkel.

4. A nyelvi kategóriák tipizálása. Korunk nyelvtudományára egyre inkább jellemző, hogy az egyes nyelvek kategóriáit a tipológiai nyelvészetbe ágyazva vizsgálja, amely **univerzálisokat**, **frekvenciálisokat** és **unikálisokat** különböztet meg.

4.1. Az univerzálisok minden nyelvre jellemzőek. **Egzisztenciális** és **implikációs** univerzálisokat különböztetnek meg. Az előbbiek minden nyelvben valamilyen ismérv meglétét vagy hiányát fejezik ki. Például *Minden nyelvben vannak zárhangok és nem zárhangok.* Az utóbbiak valamilyen tulajdonságnak egy másiktól való függőségére (meglétére vagy hiányára) utalnak. Például: *Valamely szó vagy szó szerkezet megléte/hiánya függ a nyelvet beszélők kultúrájától.* Az angolban például van *white coffee* és *tea with milk*, a magyarban és a németben *tejes kávé* és *Milchkaffee*, de nincs **tejes tea*, **Milchtee*, de terjedőben van a *tea tejjel*, *Kaffee mit Milch*.

4.2. A frekvenciálisok a nyelvek többségére jellemzőek. Például: *A nyelvek többségében a tárgy az alany után áll. Ha egy nyelvben a szó elején lehetséges két zöngés mássalhangzó kapcsolata, akkor lehetséges két zöngétlené is.* Vö. az oroszban: *два, звать – творить – спать, сказать*, a magyarban egyik sem lehetséges.

4.3. Az unikálisok csak egy nyelvre vagy csak igen kevés nyelvre jellemzőek. Például a magyarban a főnevek bármely számnév után egyes számban használatosak. Az oroszban a főnév minden egyes végződő számnév után egyes számban áll.

5. Pluralizmus a nyelvtudományban. A tudományok klasszikus korszakának a metodológiáját, így a nyelvtudományét is, a személytelenség, általánosan elfogadott fogalmak, műszavak használata, a kutatásoknak meghatározott témákra történő koncentrációja, abszolutizmussal párosuló monizmus jellemzi. Ez a tudományos metodológia él tovább a XX. század második felében domináló irányzattá vált **generatív nyelvelméletben** és annak művelőiben is. Ezt az irányzatot a nyelvtudományban Bańcerowski Janusz (2001: 13–6) a **falszifikacionizmus** képviselőjének tekint. A falszifikacionizmus szerint a megfigyelést az **elmélet** irányítja, amely spekulatív és hipotetikus feltevés, az emberi ész produktuma. „A falszifikacionizmusban a tudományt olyan hipotézisek halmazának tekintik, amelyek addig érvényesek, míg nem kerülnek elő olyan tények, amelyek ellentétesek az adott hipotézissel [...] A hipotézist csak akkor lehet falszifikálni, ha léteznek olyan logikailag lehetséges események vagy megfigyeléses mondatok, amelyek ellentétesek vele, és amelyek, ha igaznak bizonyulnak, képesek falszifikálni ezt a hipotézist [...] A falszifikacionisták szerint azok az elméletek jobbak, amelyeket jobban lehet falszifikálni. A tudományos munka a magas fokú falszifikálható hipotézisek felállításán és a falszifikálás meggondolt és kitartó próbálkozásain alapul [...] A falszifikacionisták [...] inkább az olyan bátor gondolatot szeretik, amelynek célja egy érdekes probléma megoldása akkor is (és különösen akkor), ha ez a gondolat hamisnak bizonyul, szemben az igaz, de lényegtelen frázisok sorával [...] A fantasztikus elméletek népszerűsítése [...] nem jelenthet semmilyen veszélyt, mert ha kiderül az alkalmatlanságuk, akkor úgymint elvetésre kerülnek. A falszifikálás követelménye az, hogy az elméleteket világos és precíz módon kell megfogalmazni” (13–4). A falszifikacionizmus elsősorban a racionális tudományoknak – a matematikának, a filozófiának és a logikának – lehet a tudományos paradigmája. A probabilisztikus sejtések a matematika fejlődésének fontos tényezői. A falszifikacionizmus az empirista tudományokban is mindig jelen volt azzal a lényeges eltéréssel, hogy itt bizonyítottnak vélt felfedezéseket igazítottak meg, pontosítottak, újabb és újabb területeket vontak be a kutatásba.

Bańcerowski professzor a **posztmodernista** paradigma ismertetése kapcsán idézi Paul Feuerabendet (1975), a tudomány **anarchista** koncepciójának a szerzőjét és népszerűsítőjét, aki szerint, „az a meggyőződés, hogy a tudománynak valamilyen tartós és általános szabály szerint lehet és kell fejlődnie, nem tartható fenn, és veszélyes is” (17). Feuerabend szerint „minden szabad” (*anything goes*), a megfigyelés az elmélettől függ, a konkurens elméletek **összemérhetetlenek**, ha az egyik elmélet alapvető fogalmát nem lehet megfogalmazni a másik elmélet terminusai segítségével. Bańcerowski Janusz ugyanebben a cikkében ismerteti Jacques Derrida **dekonstrukció** koncepcióját is. „Derrida a tudomány történetét a szövegek halmazának tekint, amelybe új szövegeket építenek be. Így a tudományban nem arról van szó, hogy az objektív igazsághoz közeledjünk, hanem arról, hogy szüntelenül olyan újabb és újabb szövegeket gyártunk, amelyek tudományosnak tekinthetők” (18). Összegezésében megállapítja, hogy a posztmodernizmus képviselői azt vallják, hogy „a tudományos tevékenység alapvető feladata **nem a magyarázás**, hanem a **megértés** [...] Azt, hogy valójában tudományos talajon mozgunk-e vagy sem, egyetlen dolog döntheti el, nevezetesen a tudósok körében kialakult egyetértés”. (19). Ha ez megvalósulna, a tudomány elsekélyesedne.

A nyelvtudomány jövőbeni fejlődését én is a pluralizmusban látom, amely szerint egy nyelvi rendszer vagy annak valamely vetülete különböző elméleti alapokon és irányzatokban egyenrangúan leírható.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1998. Külső nyelvészet az informatika korában. *Nyr.* 122: 324–37.
 Bańcerowski Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr.* 125:
 Baranov A. N., Dobrovolskij D. O. (edit.) 1996. *English–Russian Dictionary of Linguistics and semiotics.* Volume I, Moscow, Pomowski & Partner.

- K. Bühler 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- Bussill-Hall, G. L. 1971. *Speculative grammars of the Middle Ages*. The Hague.
- Givón T. 1984. *Syntax. A Functional–Typological Introduction*. Volume I, John Benjamins P. C.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai. Budapest.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai. Budapest.
- Maleczki M. 1999. Weak subjects in fixed space. *Acta Linguistica Hungarica* 46.
- Maleczki M. 2002. Thetic Judgements in Hungarian. *Talk presented at the Sixth International Conference on the Structure of Hungarian*. Düsseldorf.
- Pete István 1997. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121:
- Pete István 1998. István Kenesei..., Hungarian. London and New York. *Nyr.* 122:
- Pete István 2002. Strukturalista és strukturális nyelvléírás. *Nyr.* 126:
- Robins, R. H. 1951. *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe...* London.
- Арутюнова Н. Д. 1990, Логическое направление. „Лингвистический энциклопедический словарь”. Главный ред. В. Н. Ярцева. Москва. „Сов. энциклопедия”.
- Брейдо Е. М. 1996. Между старым и новым. *Московский лингвистический альманах*, вып. 1. Спорное в лингвистике. Москва.
- Всеволодова М. В. 2000. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва.
- Демьяков В. З. 1995. *Доминирующие лингвистические теории в конце XX века*. Москва. Российская академия наук.
- Дурст-Андерсен П. В. 1995. Ментальная грамматика и лингвистические супертипы. „Вопросы языкознания”, № 6.
- Звегинцев В. А. 2001. *Язык и лингвистическая теория*. Москва.
- Караулов Ю. Н. (ред.) 1997. *Русский язык*. Энциклопедия. Москва.
- Кронгауз М. А. 2001. *Семантика*. Москва. Российский государственный гуманитарный университет.
- Кубрякова Е. С. 1995. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века. Сб. „Язык и наука конца XX века”. Под ред. Ю. С. Степанова. Москва. Российская академия наук.
- Тестелец Я. Г. 2001. *Введение в общий синтаксис*. Москва. Российский государственный гуманитарный университет.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

The historical background and characteristic features of present-day linguistics

This paper consists of five parts: 1. The beginnings of linguistics (*ancient times*). 2. The subject-matter of linguistics (*expansion, interdisciplinarity, reduction*). 3. Theories and methods in linguistics: (a) functionalism, anthropocentrism (*speaker-based, reality-based, hearer-based categories*), explanation, theories of the linguistic sign (*bilateral → unilateral, trilateral, tetralateral, pentalateral*), the structure and system of language, principles of scientific categorisation; (b) methods *in vitro* and *in vivo*. 4. A typology of linguistic categories. 5. Pluralism in linguistics.